

УДК 371.213.212.09
DOI: 10.24919/2313-2094.5/37.102608

Надія ДУДНИК
orcid.org/0000-0002-6141-0797

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ МАРІЇ МОНТЕССОРИ

У статті розкрито розвиток педагогічних ідей М. Монтессори. Акцентовано увагу на дидактичному матеріалі, його призначенні. Її технологія заснована і апробована на конкретному філософському вченні – теорії вільного виховання й сенсуалізму у педагогіці. Розкрито провідну ідею – створення педагогом предметно-просторового середовища, в якому дитина могла б найповніше розкрити свій внутрішній потенціал у процесі вільної самостійної діяльності.

Ключові слова: педагогічні ідеї, саморозвиток, педагогічне спостереження, індивідуальний підхід, Марія Монтессори.

Надежда ДУДНИК

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ МАРИИ МОНТЕССОРИ

В статье раскрыто развитие педагогических идей М. Монтессори. Акцентировано внимание на дидактическом материале, его назначении. Ее технология основана и апробирована на конкретном философском учении – теории свободного воспитания и сенсуализма в педагогике. Раскрыто ведущую идею – создание педагогом предметно-пространственной среды, в которой ребенок мог бы наиболее полно раскрыть свой внутренний потенциал в процессе свободной самостоятельной деятельности.

Ключевые слова: педагогические идеи, образовательный процесс, саморазвитие, педагогическое наблюдение, индивидуальный подход, Мария Монтессори.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку освіти актуальним стає завдання не просто дати дітям певні знання, сформувані відповідні навички, а й розвинути у них бажання експериментувати, досліджувати події та явища, дати можливість самостійного дослідження та прийняття законів природи. Опираючись на теорію відомого дитячого психолога О. Запорожця щодо самоцінності дошкільного дитинства, ми підкреслюємо важливість формування у дітей уміння мислити. Тому чільними в завданнях освіти стають вимоги соціального розвитку, які перед-

бачають формування у вихованців з раннього віку уміння міркувати, орієнтуватися в просторі, оцінювати життєві ситуації, приймати самостійні рішення, аргументувати свої вчинки, помічати особливості та відмінності подій і речей тощо. У розв'язанні цього завдання вирішального значення набуває вивчення кращого досвіду зарубіжних педагогів-практиків. Серед них – італійський педагог Марія Монтесорі, яка зуміла довести свою оригінальну теорію вільного виховання до технологічного рівня й успішно реалізувати на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські дослідники, як і багато провідних педагогів Європи та світу, відзначають універсальність та дієвість застосування Монтесорі-педагогіки як однієї з найрезультативніших в якості отриманих освітніх послуг. Зокрема, дослідженню педагогічної системи М. Монтесорі присвятили праці Л. Андрушко, В. Золотоверх, А. Ільченко, І. Дичківська, Н. Кравець, М. Левківський, Н. Лубенець, Т. Михальчук, Г. Міленіна, Д. Орлова, Т. Поніманська, Н. Прибильська, С. Русова, О. Хілтенен, Ю. Фаусек, М. Чепіль, С. Якименко. Популяризації практичного використання досвіду роботи навчальних закладів, які працюють за системою М. Монтесорі, стосуються праці відомого українського вченого Б. Жебровського. Під його керівництвом у 1992 р. створена асоціація Монтесорі руху в Україні і успішно представлена доробком В. Горюнової, Т. Коршунової, Г. Міленіної, О. Надворної, Т. Михальчук, Н. Кравець, Н. Прибильської та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Сучасні педагоги, послідовники методу М. Монтесорі на основі експериментів модернізують теорію, доповнюючи її практикою використання, враховуючи вимоги науково-технічного прогресу, тенденції соціального розвитку суспільства. Проте основні засади – метод спостереження, розвиток дитячої свободи та самостійності, рання соціалізація, індивідуалізація у здобутті знань дитиною дошкільного віку, які залишаються серцевиною Монтесорі-педагогіки, реалізуються фрагментарно, непослідовно, філософія такої освіти застосовується поруч з елементами авторитарної педагогіки (залишки тоталітарних режимів). Тому вивчення провідних ідей Монтесорі-педагогіки та їх популяризація є необхідною умовою для поліпшення сучасної дошкільної освіти.

Мета статті – розкрити педагогічній ідеї М. Монтесорі у контексті сучасних завдань виховання підростаючого покоління.

Виклад основного матеріалу. Життя видатного педагога-гуманіста Марії Монтесорі (1870 – 1952) припало саме на період активного розвитку соціальних відносин, великих політичних змін, поступу у галузі гуманітарних наук. Незаперечним є твердження, що набагато важливіше не просто передати дітям досвід знань попередніх поколінь, а розвинути

в них бажання до пізнавальної діяльності, експериментування, досліджування, створити умови для саморозвитку та самоусвідомлення своєї значущості як особистості в соціальному житті. «Якщо освіта перебуватиме в тому зародковому стані із застарілими методами простої передачі знань, сподівань на поліпшення майбутнього людей не залишиться... Якщо все ж допомога і спасіння повинні прийти, то вони можуть прийти лише від дітей, оскільки діти – творці людства» [11, с. 19]. Неординарні здібності, великий педагогічний талант, глибокі медичні знання та виняткова наполегливість у досягненні мети, уміння захоплювати людей ідеями і силою особистості, радість дружби з видатними людьми століття і щастя побачити результати власної експериментальної педагогіки на усіх континентах, де проживає цивілізоване суспільство, – ось основні успіхи на життєвому шляху М. Монтессорі.

У липні 1896 року Марія Монтессорі (перша жінка в Італії!) отримала диплом доктора терапії і хірургії Римського Королівського Університету і розпочала медичну практику. Початок практичної діяльності розпочався лікарем-асистентом при університетській психіатричній клініці. Їй запропонували вести спостереження за дітьми з розумовими вадами, адже в той час до них застосовувався суто медичний підхід.

Розробляючи систему дидактичного матеріалу, вона була переконана, що головною метою його використання є зміцнення сили духу вихованця, вироблення впевненості у своїх можливостях. Її першими настановами і висновками для педагогів були тези щодо активного застосування засобів для пробудження природного потенціалу дитини, допомоги у набутті самостійності: «Виховник повинен розбудити в душі дитини людину (особистість), яка дремає в ній» [3, с. 27].

Несподіваними щодо педагогічної новачії були результати кількарічної праці: використовуючи власну оригінальну методику навчання читання і письма, М. Монтессорі вдалося навчити своїх підопічних читати і каліграфічно писати настільки добре, що на іспиті до народної школи вони перевершили успіхи багатьох здорових дітей. У результаті проведеного експерименту М. Монтессорі усвідомлювала, що дитина з уродженими проблемами розвитку не може розвиватися швидше і краще від здорової. Але можливості поступу в особистому зростанні, виробленні впевненості у власних можливостях, ознаки самостійного мислення та відповідальної поведінки – ось результат педагогічної практики за інноваційною системою. І це було великим відкриттям у педагогіці ХХ ст.

Вражаючий успіх роботи з аномальними дітьми змусив Марію Монтессорі звернути увагу на завдання у вихованні здорових дітей, з'ясування причин такого низького освітнього результату при вступі до школи. Головна причина полягала в різниці підходів до навчання, адже розвиток відсталих дітей підтримували і стимулювали, а в нормальних дітей він

затримувався з причин застосування недостатньо ефективних методів та засобів навчання і виховання.

М. Монтессорі вступає до Римського Королівського університету на філософський факультет, де знайомиться з відкриттями у теорії розвитку дитини, зокрема з новою наукою антропологією. Результатом цієї роботи стала книга «Педагогічна антропологія» (1905), в якій М. Монтессорі висловила про необхідність індивідуального навчання й виховання дітей. Вона розвинула думку свого вчителя, відомого італійського антрополога Дж. Сердясі, що «проводити антропологічні вимірювання – зовсім не значить встановлювати систему педагогіки..., а задля знаходження розумних природних методів виховання необхідно проводити точні й раціональні спостереження за людиною як особистістю, особливо в період до 7 років, оскільки це особливий вік, в якому повинні закладатися основи виховання і культури» [3, с. 16]. Вихід цієї праці розпочинає формування нової педагогічної системи М. Монтессорі, головною перевагою якої був метод спостереження і на його основі створення розвивального середовища для самостійної індивідуальної пізнавальної діяльності вихованця.

Відомий італійський інженер, меценат Е. Таламо надав М. Монтессорі та її колегам навчально-житлове приміщення, устаткував його спеціальними меблями. М. Монтессорі принесла туди новостворені сенсорні матеріали, дала дітям можливість вибирати і проводила систематичні аналітичні спостереження за їх вільною грою. Методом спроб і помилок було відібрано серії дидактичних матеріалів, які згодом увійшли до колекції розвивальних засобів – дидактичні монтессорі-матеріали. Колір, форма, навчальна функція, можливість вибору, системність – це характеристики нових засобів, які запропонувала М. Монтессорі під час освітнього експерименту з дітьми у своїй школі [4]. Матеріали, що розвивають відчуття, нові дидактичні іграшки, спонтанна активність дитини, а також свобода навчатися за індивідуальним планом – усе це складники методу відомого педагога. Заснований інноваційний педагогічний заклад дав можливість на практиці довести, що зразкова школа та, де дитина не тільки навчається і виховується, а й живе, організовує свій простір, стає соціально активною, корисною.

Результатом роботи з дітьми дошкільного віку і теоретичних пошуків Марії Монтессорі стала книга «Метод наукової педагогіки, що застосовується до дитячого виховання в Будинках дитини» (1909). У праці подано опис становлення її педагогічної системи як технології на принципах свободи, активності, самонавчання, самодисципліни. Книга мала величезний успіх, зробила педагогічну теорію М. Монтессорі доступною для практичного використання. Як зазначають сучасні дослідники, М. Монтессорі пішла далі і вдосконалила теорію відомого дитячого педагога

Ф. Фребеля, а її методика застосування дидактичного матеріалу була для розвитку індивідуальності дитини прогресивнішою.

Освітня система М. Монтессорі охоплює технологію виховання й навчання дітей віком від 2,5 до 12 років. Найбільше зацікавлення викликають положення, що стосуються навчання, виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Педагогічна технологія заснована і апробована на конкретному філософському вченні – теорії вільного виховання (антропології) й сенсуалізму (відчуття – єдине джерело знань) у педагогіці.

Пояснюючи розвиток дитини, М. Монтессорі зазначала, що «в дитині міститься розумова лабораторія, що виробляє хімічні перетворення. Усі враження не тільки проникають у розум дитини, вони його формують, вони втілюються в ньому, оскільки дитина «будує» власне психічне тіло, використовуючи предмети довкілля». Цей розум вона назвала «всотуючим розумом» [3, с. 211], і зауважила, що дорослим, педагогам важливо осягнути величину його сили.

З 1911 р. популяризація нової освітньої системи навчання та виховання дітей за М. Монтессорі набуває світової популярності. С.С. Мак-Клур, редактор впливового американського журналу, зрозумівши значення і важливість роботи італійського лікаря-педагога, опублікував першу серію статей про метод Монтессорі під назвою «Освітнє диво: метод М. Монтессорі» (1911). Американське видання «Методу наукової педагогіки» було перекладено Анною Е. Джордж, першим американським Монтессорі-вчителем, яка у 1912 р., відвідавши навчальні курси в Римі, відкрила першу американську Монтессорі-школу в Нью-Йорку. Професор Гарвардського університету Генрі Гольмс у передмові до книги «Будинок дитини», що стала в Америці бестселером, охарактеризував педагогічне відкриття М. Монтессорі як «чудову, повну новизни і глибоко цінну ідею» [11, с. 8]. У січні 1912 р. відбулися перші міжнародні курси з підготовки нових монтессорі-вчителів, до Риму з'їхалися педагоги з різних країн світу.

Ораторські здібності, наукова компетентність, невичерпна енергія, бажання служити суспільному прогресу, гуманізм у взаєминах з людьми допомагали М. Монтессорі знаходити однодумців. Особистими друзями та прихильниками її системи стали відомі люди: Томас Едісон, Грехем Белл, Елен Келлер, Джон Дьюї, Клод Кларемонт, Зигмунд Фройд, Елізабет Стенлі, Елен Паркхерст та ін. [12, с. 12].

Поїздки до різних країн світу (1920 – 1934) зміцнили міжнародний авторитет М. Монтессорі. У 1926 р. вона виступила спікером у Лізі Націй (Женева), організувала Монтессорі-товариства в Індії, Аргентині (1927), Англії (1930), Ірландії (1934). Під впливом її ідей офіційне дослідження стану виховання в дошкільних освітніх закладах і початкових школах

Англії підтвердило необхідність переосмислення та оновлення розвитку освіти в країні.

З початком Другої світової війни становище М. Монтесорі в рідній країні ускладнилося, бо, будучи принциповим противником авторитарної педагогіки, тоталітарного соціального устрою, після фашистського перевороту, в результаті якого до влади в Італії прийшов диктатор Б. Муссоліні, педагог була вимушена залишити батьківщину. У 1934 р. Монтесорі відвідала Італію востаннє перед війною, взявши участь у IV-му Міжнародному Монтесорі-конгресі в Римі. З 1936 р. вона переїздить до Ларені (Голландія), а штаб-квартирою Міжнародної Монтесорі-асоціації стає Амстердам (він є і сьогодні). Під час Другої світової війни, перебуваючи в Індії, Марія Монтесорі організувала індійський Монтесорі-рух, який набув великої популярності в цій країні, успішно діє та розвивається і сьогодні.

Роки, проведені в Індії, були дуже плідними для М. Монтесорі, її педагогічна теорія збагатилася ідеями східної філософії. У цей період дослідниця провела навчальні курси у всіх великих містах: Мадрасі, Адьярі, Кашмірі, Ахмедабаді. Сам М. Ганді засвідчив М. Монтесорі свою пошану та схвалення з приводу її педагогічної практики. Особистими друзями Монтесорі були відомі громадські діячі Д. Неру і Р. Тагор. Вона була прийнята і проживала в будинку Його Високості Махараджі, який заснував школу для дітей віком до 12 років, що діяла під керівництвом М. Монтесорі. На користь якісної освіти, яка не має релігійних, культурологічних, соціальних обмежень, є те, що її система швидкими темпами розповсюджувалася і відзначалася якісними результатами у багатьох країнах світу на різних континентах. До Книги рекордів Гіннеса внесено найбільшу за кількістю дітей школу. Це індійська школа, яка працює за педагогічною технологією М. Монтесорі і в якій навчаються 22 000 дітей (!) [9, с. 9].

Пережиті воєнні роки привели Марію Монтесорі до потреби реалізації ідей миротворчості, що супроводжувалося особливим напрямом освітньої діяльності педагога, створенням теорії необхідності спеціального миротворчого виховання дітей в усьому світі задля антимілітаристичної конструктивної практики розвитку людства, вивченням проблем виховання дитини в душі миру. Вона здійснила аналіз суперечливих питань суспільного і соціального розвитку, щоб знайти шлях перебудови людської свідомості. Темою, що лежить в основі її праць післявоєнного періоду, стала система виховання, яка в основі містить мирне світотворення на засадах моральних реформ: «Виховання для нового світу» (1946), «Розвиток потенційних можливостей людини» (1948), «Таємниця дитинства» (1949), «Всотуючий розум» (1949), «Формування людини» (1950). М. Монтесорі відстоювала ідею свободи і гідності дитини, вважаючи, що тільки на ос-

нові духовного виховання підростаючого покоління можна досягти реального торжества гуманізму в світі. Саме їй належить гасло «Виховання заради миру!», проголошене в 30-ті рр. ХХ ст.

М. Монтессорі наголошувала на реалізації ідеї вільного вибору кожною дитиною виду діяльності та тривалості занять; застосування спеціально розробленого набору навчальних матеріалів; відсутність тестувань, оцінювання, похвали та покарання. Провідна ідея вчення М. Монтессорі полягає у необхідності створення педагогом предметно-просторового середовища, в якому дитина могла б найповніше розкрити свій внутрішній потенціал у процесі вільної самостійної діяльності. Це середовище має забезпечити розвиток кожної дитини за її індивідуальним темпом. Завдання педагога полягає насамперед у наданні дитині засобів для саморозвитку і розкритті правил їх використання. Такими засобами є автодидактичні (самонавчальні) Монтессорі-матеріали, з якими дитина працює, спочатку діючи за зразком, а потім – самостійно виконуючи вправи. А звідси відкриття М. Монтессорі – основний девіз її методу: «Допоможи мені зробити це самому».

Популярність Монтессорі-педагогіка набула ще за життя свого автора, але всесвітнього визнання та перевірки багаторічною практикою здобула у ХХ ст. і зараз є однією з найпопулярніших. З 1929 р. активно діє заснована в Данії Міжнародна Асоціація Монтессорі (АМІ), президентом якої до 1952 р. була сама Марія Монтессорі. Нині Міжнародна Асоціація, що має Національні Товариства Монтессорі, діє на п'яти континентах, у всіх розвинутих економічно і культурно країнах світу (Австрія, Німеччина, Індія, Італія, Франція, Швеція, Польща, Росія, Україна та ін.). АМІ координує роботу навчальних центрів у багатьох країнах Америки, Європи, Африки та Азії. До компетенції цієї міжнародної організації входить також аналіз і контроль за роботою Монтессорі-товариств у всіх країнах світу, спостереження за виробництвом Монтессорі-матеріалів, публікаціями і виданням книг, організація міжнародних наукових конференцій, створення нових центрів і навчальних курсів для обміну досвідом та підвищення професійного рівня монтессорі-педагогів.

На початку ХХ ст. польська дослідниця А. Грудзінська писала про метод Монтессорі: «Виникає відчуття чогось світлого, доброго, чогось, що може звільнити наших малих дітей від перебільшеного пильнування і забавляння, яке не додає їм розуму. Фребель закликав учитися з дитиною, супроводжувати її на прогулянці, показувати, пояснювати, вести за руку. Монтессорі ж закликає спостерігати, яким шляхом розвивається індивідуалізм дитини, а, пізнавши здалеку керувати її кроками без чітко вираженого керівництва» [13, с. 34].

Виховник не створює дитині неочікуваних ситуацій і у своїй діяльності цілком спирається на знання сензитивних періодів. Монтессорів-

ський педагог прискіпливо ставиться до свого зовнішнього вигляду: повинен бути гарним, мати приємний голос, дбати про свою зовнішність, як це роблять драматичні актори перед виходом на сцену. Любов, повага, бадьорість, втіха, що виходять із самої глибини душі виховника, дають змогу розвиватися дитині, яка перебуває поруч з ним. Активність педагога має бути спрямована не на дитину, а на абсолютну повагу до явищ її життя і душі. Марія Монтесорі порівнює роботу педагога з напруженою роботою астронома, що нерухомо сидить біля телескопа.

Висновки. Звернення науковців і практиків до педагогічних ідей М. Монтесорі пов'язане насамперед з очевидним соціальним запитом українського суспільства на виховання вільної особистості, здатної до самостійних активних пошуків у самореалізації особистості; з потребою глибокого вивчення та впровадження прогресивного педагогічного досвіду і відсутністю цілісних наукових методичних розробок щодо практичного застосування в умовах реформування української системи освіти означеної педагогічної системи як однієї з найпрогресивніших у світовій практиці.

Подальших досліджень потребує вивчення досвіду роботи приватних навчальних закладів України, що втілюють технологію М. Монтесорі.

Література

1. Вісник Монтесорі. Ювілейний випуск / за заг. ред. Б.М. Жебровського, президента Всеукраїнської асоціації Монтесорі-вчителів, першого заступника Міністра освіти і науки України. – К., 2007. – 169 с.
2. Грядовкіна Ж. Через дію до пізнання. Монтесорі-підхід до організації предметно-маніпулятивної діяльності малюків / Ж. Грядовкіна, О. Решетняк // Дошкільне виховання. – 2016. – № 1. – С. 15–19.
3. Дичківська І.М. М. Монтесорі: теорія і технологія / І.М. Дичківська, Т.І. Поніманська // М. Монтесорі: теорія і технологія. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2006. – 304 с.
4. Ільченко А. Становлення особистості М. Монтесорі як гуманіста / А. Ільченко // Дефектологія. – 2005. – № 4. – С. 41–43.
5. Квас О. Проблема формування образу дитинства в соціально-гуманітарних дослідженнях / О.В. Квас // Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Педагогіка» / ред. кол. М. Чепіль та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. – Випуск 2/34 (2016). – С. 91–100.
6. Кухар Р. Історичний нарис розвитку педагогіки Монтесорі у Польщі / Р. Кухар // Вісник Львівського університету. – 2004. – С. 129–140.
7. Міленіна Г.С. Філософія дитинства / Г.С. Міленіна // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Регіональні стратегії розвитку суб'єктів передшкільної освіти в системі післядипломної педагогічної освіти» / Науковий часопис ; Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського. – 2012. – № 3 – 4. – С. 138–143.

8. Монтессори М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе / Мария Монтессори. – К., 1995. – 108 с.
9. Орлова Д. Большая книга Монтессори / Д. Орлова. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРО-ЗНАК; Владимир : ВКТ, 2009. – 185 с.
10. Прибильська Н. Організація роботи педагога за методом спостереження у педагогічній системі Марії Монтессорі / Н. Прибильська // Вихователь-методист в дошкільному навчальному закладі. – 2011. – № 8. – С. 21–25.
11. Хилтунен Е. Дети Монтессори : книга для педагогов и родителей / Е.А. Хилтунен. – М. : Астрель: АСТ, 2008. – 399 с.
12. Якименко С.І. Педагогічні ідеї Софії Русової та Марії Монтессорі: порівняльний аналіз : монографія / С.І. Якименко, Г.С. Міленіна. – К. : Видавничий дім «Слово», 2015. – 296 с.
13. Skwarna B. Metoda Marii Montessori – historia czy współczesność? / B. Skwarna // *Życie Szkoły*. – 1993. – № 10. – S. 3–34.

References

1. Zhebrovskii B.M. (ed.), *Visnyk Montessori. Yuvileinyi vypusk (Bulletin Montessori. Anniversary issue)*, Kyiv, 2007, 169 p. [in Ukrainian]
2. Hriadovkina Zh., Reshetniak O. Cherez diiu do piznannia. Montessori-pidkhid do orhanizatsii predmetno-manipuliatyvnoi diialnosti maliukiv (*From work to knowledge. Montessori approach to object-manipulative activities children*), *Doshkilne vykhovannia*, 2016, № 1, pp. 15–19. [in Ukrainian]
3. Dychkivska I.M., Ponimanska I.M. M. Montessori: teoriia i tekhnolohiia (*M. Montessori: Theory and Technology*), Kyiv, 2006, 304 p. [in Ukrainian]
4. Ilchenko A. Stanovlennia osobystosti M. Montessori yak humanista (*M. Montessori formation of personality as humanist*), *Defektolohiia*, 2005, № 4, pp. 41–43. [in Ukrainian]
5. Kvas O. Problema formuvannia obrazu dytynstva v sotsialno-humanitarnykh doslidzhenniakh (*The problem of childhood image in social and human studies*), *Liudynoznavchi studii, Seriiia «Pedahohika»*, Vyp. 2/34 (2016), pp. 91–100. [in Ukrainian]
6. Kukhar R. Istorychnyi narys rozvytku pedahohiky Montessori u Polshchi (*Historical review of Montessori education in Poland*), *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 2004, pp. 129–140. [in Ukrainian]
7. Milenina H.S. Filosofiia dytynstva (*Childhood philosophy*), *Materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. «Rehionalni stratehii rozvytku subiektiv peredshkilnoi osvity v systemi pisladyplomnoi pedahohichnoi osvity»*, 2012, № 3–4, pp. 138–143. [in Ukrainian]
8. Montessori M. Samovospitanie i samoobuchenie v nachalnoy shkole (*Self-education and self-education in the primary school*), Kiev, 1995, 108 p. [in Russian]
9. Orlova D. Bolshaya kniga Montessori (*Montessori Great Book*), Sankt-Peterburg., 2009, 185 p. [in Russian]
10. Prybylska N. Orhanizatsiia roboty pedahoha za metodom sposterezhenia u pedahohichnii systemi Marii Montessori (*Organization of teacher observation by observation method in Maria Montessori educational system*), *Vykhovatel-metodyst v doshkilnomu navchalnomu zakladi*, 2011, № 8, pp. 21–25. [in Ukrainian]

11. Khiltunen E. *Deti Montessori: kniga dlya pedagogov i roditeley (Montessori children: book for teachers and parents)*, Moskva, 2008, 399 p. [in Russian]

12. Yakymenko S.I., Milenina H.S. *Pedahohichni idei Sofii Rusovoi ta Marii Montessori: porivnialnyi analiz (Rusova Sofia and Maria Montessori educational ideas: comparative analysis)*, Kyiv, 2015, 296 p. [in Ukrainian]

13. Skwarna B. *Metoda Marii Montessori – historia czy współczesność? (Mariya Montessori method – history and analysis)*, *Życie Szkoły*, 1993, № 10, pp. 30–34. [in Polish]

Одержано 06.02.2017